

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

ՂՐԻՄԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԳՐԻՉ ՆԱՏԵՐԻ՝ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻ ԴՐՎԱԳԻ ՃՇԳՐՏՄԱՆ ՓՈՐՁ

Բանալի բառեր՝ Ղրիմ, գրիչ, ձեռագիր, հիշատակարան, Բաբերդ, ընտանիք, թվական, կենսագրություն:

14-րդ դարի Ղրիմի հայ գրչության կենտրոնի ուսումնասիրության մեջ առանցքային նշանակություն ունեն հմուտ և բեղմնավոր գրիչ Նատերի ու իր տոհմի գրչագրած ձեռագրերը: Այդ բարձրարվեստ մատյանների ուսումնասիրությանը զուգահեռ կարևոր և խիստ հետաքրքրական է նաև Նատերի տոհմի պատմությունը կամ դրա որոշ դրվագներ, որոնք արտացոլվել են ընտանիքի անդամների թողած հիշատակարաններում: Հայտնի տոհմի գրչագրած մատյանները հարուստ են հիշատակարաններով, որոնք ձեռագրի ստեղծման հանգամանքներից զատ ոչ միայն առատ նյութ են պարունակում ժամանակի պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական անցքերի վերաբերյալ, այլև, ինչպես իրավացիորեն նկատում է է. Կորխմազյանը՝ «հնարավորություն են ընձեռում հետևելու գրիչների երեք սերունդների կյանքին ու ստեղծագործությանը»¹:

Նատեր գրիչը 1342 թ.² ընտանիքի հետ Բաբերդից գաղթել է Ղրիմի Սուրխաթ քաղաք: Այստեղ զբաղվել է ձեռագրեր ընդօրինակելով, սովորեցրել, միաժամանակ նաև իր աշխատանքի մեջ ներգրավել որդիներին՝ գրչության արվեստը վերածելով ընտանեկան գործի: Այս ընտանիքը դարձել է Ղրիմի հայ գրչության կենտրոնի ծաղկման շրջանի կարևորագույն դերակատարներից մեկը:

Գրիչ Նատերի տոհմի կենսագրության մեջ մի շատ կարևոր դրվագ կա. Նատերի կրտսեր որդու եպիսկոպոս ձեռնադրվելը և հոգևոր ծառայության անցնելը հայրենի Բաբերդ (Խաղտյաց) գավառում: Այս իրադարձությունն արտացոլվել է

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գիտական աշխատող, goharchatyan@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 26 նոյեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 6 դեկտեմբերի, 2024:

¹ **Է. Կորխմազյան**, «Ղրիմի հայ մանրանկարիչների մի ընտանիքի մասին», *ՊԲՀ*, 1968, № 2, էջ 184-190:

² Այդ թվականին է գրիչ Նատերն ավարտել Ղրիմում կատարած իր առաջին ընդօրինակությունը, տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԻ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմ. Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2020, էջ 388:

տարբեր հիշատակարաններում և առանցքային նշանակություն ունեցել Նատերի գործունեության համար: Որդու ձեռնադրությունը առիթ է դարձել, որ Ղրիմի Սուրխաթ քաղաքում շուրջ քսան տարի հաստատված և գործունեություն ծավալած գրիչը կնոջ հետ տեղափոխվի հայրենի Բաբերդ՝ շարունակելով իր գործը³:

Նատերը աշխարհիկ է եղել, իսկ նրա չորս որդիները՝ Հովհաննեսը, Ավետիսը, Ստեփանոսը և Գրիգորը՝ հոգևորականներ⁴: Ավագ վաղամեռիկ որդի Հովհաննեսը հիշատակվում է որպես սարկավագ, Ավետիսը և Ստեփանոսը քահանաներ էին, իսկ կրտսեր որդին հասել է եպիսկոպոսի աստիճանի:

Գրիգոր որդու՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու թվականի վերաբերյալ երկու իրարամերժ հիշատակարան կա՝ գրված Նատերի որդի Ավետիսի ձեռքով. առաջինը Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագրում⁵, երկրորդը՝ ՄՄ 24-ում⁶:

Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագիրը Գրիգոր նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան»-ն է և ներբողներ. ընդօրինակված է Սուրխաթում: Գրիչն Ավետիսն է, ստացողը՝ Վարդան միայնակյացը: Ըստ գրչության հիշատակարանի՝ ձեռագիրը գրվել է 1358 թ.: Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանում Ավետիսը գրում է. «Նաեւ զծրող սորա զԱւետիս եւ զհայրն իմ՝ ուսուցիչ զՆատեր, եւ զմայրն, եւ զտէր Գրիգոր նորընծայ եպիսկոպոս՝ զեղբայրն իմ, որ այժմ են ի Բաբերդ...»⁷: Տվյալ հիշատակարանը գրելու պահին Գրիգորը նորընծա եպիսկոպոս է և ծնողների հետ գտնվում է Բաբերդում: Ձեռագրում հիշատակված ընտանեկան այս գրվագի թվականը 1358 թ., հակասում է Ավետիսի մեկ այլ՝ 1362 թ. գրված հիշատակարանին, ըստ որի ձեռագիրը գրվել է 1362 թ. Ղրիմում. «եղև սկիզբն եւ կատարումն սորա ի մեծահոշակ, բազմամարդ, յոլովաժողով գանձունակ բարելի քաղաքս Սուրխաթ կոչեցեալ Ղրիմ...»⁸: Այս ընդարձակ հիշատակարանում Ավետիսը մանրամասն նկարագրում է, որ երկար փնտրտուքից հետո ձեռագրի նախօրինակ գտնելու համար ինքը Սիս է գնացել: Այնտեղ իր փնտրածը գտնելով՝

³ ԺԿ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմ. Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 456:

⁴ Գրիչ Նատերի գերդաստանի կենսագրական որոշ դրվագներ տե՛ս Վ. Մխչյեյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964, էջ 297-300:

⁵ Թիֆլիսի Հ^մ 34. ձեռագրի որոշ էջերի թվային պատկեններ ձեռք ենք բերել Վրաստանի Կոռնելի Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ազգային կենտրոնից: Այդ հարցում օժանդակելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի Ձեռագրատան վարիչ Դավիթ Ղազարյանին: Ձեռագրի անտիպ նկարագրությունը՝ Ս. Լավաֆարյանի:

⁶ ՄՄ 24 Ժողովածուն ընդօրինակվել է 1615 թ. Լվովում Գրիգոր անունով գրչի ձեռնով: Ավետիս գրչի հիշատակարանն այս ձեռագրում արտագրված է նախագաղափար օրինակից: Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Մայր ցուցակի հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անունան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմ.՝ Օ. Եզանյան, Ա. Ջեյթունյան, Փ. Անթարյան, խմբագրությամբ՝ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եզանյանի, Երևան, 1984, էջ 79-82:

⁷ Թիֆլիսի Հ^մ 34, 151բ, ԺԿ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, էջ 436, «գծող»-ի փոխարեն՝ այստեղ «գծնող»:

⁸ Նույն տեղում, էջ 456:

տարել է Սուրխաթ ընդօրինակման նպատակով: Այս երևույթը տարածված էր ոչ միայն Ղրիմի, այլև Հայաստանի տարբեր գրչության կենտրոններում. ընդօրինակման նպատակով Կիլիկիայից տարբեր գրչության կենտրոններ էին տարվում ճշգրիտ և լիարժեք օրինակներ՝ հարուստ մանրանկարչությամբ⁹: Նման մի օրինակ է նաև Նատեր գրչի 1339 թ. Բաբերդում ընդօրինակած Ավետարանը (ՄՄ 7837). «Աւետարանս խիստ հաստատ է, ապա օրինակն ի Սըսցուն է»¹⁰:

Ավետիս գրչի՝ Սիս գնալու ոչ պակաս կարևոր առիթը նաև իր եղբոր ձեռնադրուկունն էր, որին ինքը մասնակցեց մայրաքաղաքում. «...գնալ երկիրն Հայոց, ի թագաւորական քաղաքն Սիս, ոչ թէ վասն տառիս միայն, այլև վասն կրսերագունի եղբար իմոյ Գրիգորի, առնել եպիսկոպոս նահանգին հաղտեաց»¹¹: Գրիչը նույն հիշատակարանի վերջում ավելացնում է. «...եւ զնոր աւծեալ վերատեսուչ հաղտեաց գաւառին զտէր Գրիգոր...»¹²: «Նոր աւծեալ» կապակցությունից կարելի է հասկանալ, որ մինչ հաղտյաց գավառի եպիսկոպոսական տեսչության ստանձնումը Գրիգորը եպիսկոպոս չի եղել:

Հետաքրքրական է, սակայն, որ Ավետիսի 1358 թ. հիշատակարանում կարդում ենք, որ Գրիգորն արդեն «նորընծայ եպիսկոպոս» է: Արդեն հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք գրիչ Ավետիսը կարող էր Սիս գնալ 1358 թ., մասնակցել եղբոր ձեռնադրությանը, նախօրինակ ձեռագիրը Ղրիմ տանել, բայց ընդօրինակությունը կատարել 1362 թ.: Սա քիչ հավանական է թվում. գրիչը չէր կարող մի քանի տարի հետո սկսել աշխատանքը, եթե, իհարկե, չկային խոշորդոտող հանգամանքներ, ինչպես, օրինակ՝ ստացողի բացակայությունը: Բայց Ավետիսի հիշատակարանից իմանում ենք, որ ձեռագիրն ի սկզբանե ստացող ուներ. գրիչը ձեռագրի ընդօրինակության պատվերը ստացել էր Սուրխաթում՝ Սիս գնալուց առաջ: Պատվիրատուն տեր Հովհաննես Սեբաստացին էր, որը, Ավետիս գրչի վկայմամբ, զրիմահայ թեմի առաջնորդ տեր Ստեփանոսի փոխանորդն էր: Ավետիսը գրում է. «Եւ գտեալ զաւրինակ սորա գրեցի մեծաւ փափագմամբ, եւ բերեալ փոխարկեցի եւ տեառն իմոյ տէր Յոհանիսի, որոյ յոյժ ուրախացաւ ի գալ աւրինակի սորայ եւ բազում սէր եցոյց մեզ»¹³: Այս տողերից հստակ երևում է, որ նախօրինակ ձեռագրի փնտրտուքի մասին առնվազն տեղյակ է և նրա ձեռք-

⁹ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս S. Der-Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, Vol. I, Washington, D. C., 1993, p. 87. Э. Корхмазян, *Армянская миниатюра Крым*, Ереван, 1978, с. 24, Մ. Մանուկյան, «Ռուսլինի՝ Մալաթիայի Ավետարանի մի էջի ընդօրինակություն», *ԲՄ*, № 28, 2019, էջ 333-334:

¹⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, էջ 351:

¹¹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, էջ 457:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

բերմանն անհամբերությամբ սպասել ու գուցե նաև աջակցել է ձեռագրի պատվիրատու տեր Հովհաննեսը: Նկատի ունենալով նաև վերջինիս՝ Ղրիմահայ հոգևոր առաջնորդի փոխանորդը լինելու հանգամանքը, չենք բացառում, որ Ավետիս գրիչը կարող էր ստացող տեր Հովհաննեսի հանձնարարությամբ գնալ Սիս ձեռագրի հետևից: Այսպիսով, որևէ պատճառ չունենք ենթադրելու, որ Ավետիս գրիչը 1358 թ. է Սիս գնացել: Առավել հավանական է, որ 1362 թ. ձեռագիրը ընդօրինակած գրիչը նախագաղափար օրինակը նույն՝ 1362 թ. է Սիսից Սուրխաթ բերել, առավելագույնը՝ նախորդ տարի, բայց ոչ 1358 թ.: ձեռագրի ընդօրինակությունից շորս տարի առաջ:

Լ. Խաչիկյանը ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների անձնանունների ցանկերում Նատերի որդի Գրիգորի անվան դիմաց նշել է, որ եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1358 թ.¹⁴: Ն. Պողարյանը նույն թվականն է նշում¹⁵, է. Կորիսմազյանը՝ 1357 թ.¹⁶: Ըստ էության՝ նշված բոլոր վարկածների համար հիմք է հանդիսացել Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագրի հիշատակարանը:

Ավետիս գրչի՝ 1358 թ. և 1362 թ. հիշատակարաններն ընթերցելուց հետո տպավորություն է ստեղծվում, թե դրանցից մեկի թվականը գուցե կեղծ է կամ ոչ լիարժեք ընթերցված: Հիշատակարաններում բերված տեղեկությունները համադրելով արդեն հայտնի փաստերի հետ՝ փորձենք հնարավորինս մոտենալ ճշմարտությանը:

Հայտնի է, որ Նատերի որդի Գրիգորը նույնպես գրիչ էր: Ինչպես իր մյուս որդիներին, Գրիգորին էլ Նատեր գրիչը սովորեցնում է գրչության արվեստը և ընդգրկում ձեռագրաստեղծման աշխատանքներում: 1347 թ. ընդօրինակած Ճառընտիրի հիշատակարանում Նատերը գրում է. «ԶԳրիգոր պատանեակն՝ գիր[տ]սեր որդին իմ յիշեցէք ի Տէր, զի ի Թղթին կոկելն շատ աշխատեցաւ»¹⁷: Յավոք, Գրիգորի գրչությամբ միայն մեկ¹⁸ ձեռագիր է մեզ հասել՝ ՄՄ 8388 Ավետարանը՝ ընդօրինակված 1357 թ., հավանաբար Ղրիմում: Փոքրածավալ հիշատակարանում ձեռագրի գրիչ Գրիգորն իրեն որպես սարկավագ է հիշատակում. «Ընդ նմին եւ զիս՝ զանարժան եւ զմեղսասէր գրիչս զԳրիգոր սուտանուն սարկավագ, եւ Աստուած յիշողացդ եւ յիշելոցս առհասարակ ողորմեսցի»¹⁹:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 687:

¹⁵ Ն. արեւայա. Մովական, «Նատեր գրիչ եւ Նատերեանն», Սիոն, թիւ 11-12, 1973, էջ 360:

¹⁶ Է. Կորիսմազյան, «Ղրիմի հայ մանրանկարիչների մի ընտանիքի մասին», էջ 190:

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, էջ 465:

¹⁸ Ն. Պողարյանը Գրիգորին է վերագրել նաև Նատեր գրչի՝ 1358 թ. գրչագրած ձառոցի մի մասի ընդօրինակությունը. կարծում ենք՝ շփոթումն է: Տե՛ս Բարզէն արքունից կաթողիկոս, Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 774-775:

¹⁹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, էջ 426:

Հարց է ծագում՝ արդյո՞ք 1357 թ. սարկավագ հիշատակված գրիչը կարող էր ընդամենը մեկ տարի հետո եպիսկոպոս ձեռնադրվել՝ շրջանցելով արեղայու-թյունը: Կամ արդյո՞ք մեկ տարվա ընթացքում նա հասցրել էր արդեն արեղա ձեռնադրվել և հասնել եպիսկոպոսության աստիճանի:

Եկեղեցում որոշակի կանոնակարգ և պայմաններ էին գործում նվիրապե-տական յուրաքանչյուր աստիճան ստանալու համար. «Եպիսկոպոսների համար, ըստ Թադեոս առաքելի կանոնների, որոշում է ո՛չ պակաս 30 եւ ո՛չ ավելի 50 տարեկանից, մանաւանդ որ Սարգիկէի ժողովի կանոններով ոչ ոք չի կարող եպիսկոպոսութեան հասնել առանց իւրաքանչիւր ստորադաս աստիճանում որոշ ժամանակամիջոց մնալուց, այնպէս որ ամենավաղ հասակը պիտի համարել 30 տարեկանը»²⁰: Ինչպես երևում է, եպիսկոպոս ձեռնադրվելու ամենավաղ տարիքը 30 տարեկանն էր: Հայ իրականության մեջ այս կանոնները միշտ չէ, որ լիարժեք պահպանվել են. որոշ դեպքերում դրանք խախտվել են տարբեր հանգամանքների բերումով: Հայտնի է օրինակ, որ Գրիգոր Տղան կաթողիկոս է դարձել համեմատաբար փոքր տարիքում՝ ոչ ավելի, քան 30 տարեկանում²¹: Այնուամենայնիվ, հասկանալի է, որ նման դեպքերը հաճախակի չեն եղել, և կանոնները շրջանցվել կամ խախտվել են բացառիկ դեպքերում:

Այսպիսով, 1357 և 1358 թթ. միջև ընկած շատ սեղմ ժամանակը և յուրաքանչյուր հոգևոր աստիճանում որոշակի ժամանակ մնալու պահանջը թույլ են տալիս քիչ հավանական համարել, որ 1357 թ. դեռևս սարկավագ հիշատակվող Գրիգորը 1358 թ. կարող էր եպիսկոպոս ձեռնադրվել: Ուստի շատ ավելի հավանական է, որ 1357 թ. սարկավագ եղած Գրիգորը 1362 թ. եպիսկոպոս ձեռնադրվեր: Այդպես նա կհասցներ նախորդող հինգ տարիների ընթացքում անցնել արեղայությունը:

Անդրադառնանք ևս մեկ կարևոր հանգամանքի՝ եպիսկոպոսության տարիքին. ձեռնադրվողը պետք է առնվազն 30 տարեկան լիներ. արդյո՞ք Գրիգորը 1358 թ. կարող էր 30 տարեկան լինել: Նատեր գրիչը 1347 թ. ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում իբրև պատանիներ է հիշատակում իր երկու որդիներ Ստեփանոսին և Գրիգորին. «եւ զմիւս Բ. (2) որդիսն՝ զՍտեփանոսն եւ զԳրիգոր պատանիքն»²²: Ստ. Մալխասյանցը իր Հայերեն բացատրական բառարանում «պատանի» բառն այսպես է բացատրում՝ «ջահել տղայ, որ հասնում է արբունքի հասակին, մօտաւորապէս 14-ից 20 տարեկանի մէջ», «պատանեակ»

²⁰ Ն. արք. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Բ հրատ., Ս. էջմիածին, 2009, էջ 639: Շնորհակալություն եմ հայտնում Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Գառնիկ Հարությունյանին այս հարցում խորհուրդների համար:

²¹ Նոյն տեղում, էջ 640:

²² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ (1326-1350 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, էջ 452:

բառը՝ «փոքր պատանի»²³: Չմոռանանք, որ Գրիգորը Նատերի կրտսեր որդին էր, այսինքն Ստեփանոսը տարիքով մեծ էր իրենից: Եթե 1347 թ. երկու եղբայրներն էլ պատանիներ էին, ստացվում է, որ նրանց տարիքային տարբերությունը նվազագույնը մեկ, առավելագույնը վեց տարի էր:

Այս առիթով հարկ է հիշել նաև Նատերի գրչագրած հայտնի ՄՄ 3797 ձառնտիրը: Ձեռագրի բազմաթիվ ընդարձակ հիշատակարաններում, ցավոք, գրչություն թվական չկա. հիշատակարաններից մեկում Նատերը Գրիգորին «պատանեակ» է կոչում: Այդ հիմամբ Լ. Խաչիկյանը ձեռագրի գրչության մոտավոր թվականն իրավացիորեն համարել է 1347 թ.²⁴:

Վերադառնանք եպիսկոպոսության տարիքին. եթե համարենք, որ Գրիգորը 1358 թ. է եպիսկոպոս դարձել, ուրեմն մոտավորապես 1328 թ. պետք է ծնված լիներ: Այդ դեպքում 1347 թ. կլիներ 19 տարեկան: Չնայած 19 տարեկանը դեռևս պատանեկության տարիք է, սակայն քիչ հավանական ենք համարում, որ նույն թվականին պատանի լիներ նաև իրենից ավագ եղբայր Ստեփանոսը:

Իսկ եթե եպիսկոպոսության 30 տարեկանը համապատասխանեցնենք 1362 թ.-ին, այդ դեպքում Գրիգորը կարող էր ծնված լինել մոտավորապես 1332 թ., 1347 թ. էլ կլիներ 15 տարեկան պատանի: Նույն թվականին պատանի կարող էր լինել նաև իրենից ավագ Ստեփանոսը: Այսպիսով, Գրիգորի տարիքի վերաբերյալ մեր ունեցած տեղեկությունների և եպիսկոպոսության նվազագույն տարիքի համադրման արդյունքում, կարող ենք Գրիգորի ձեռնագրության առավել հավանական թվական համարել 1362 թ.:

Անդրադառնանք ևս մի կարևոր հանգամանքի: Թիֆլիսի Հ^ր 34 ձեռագրի հիշատակարանում, ինչպես նշեցինք, Ավետիսը փաստում է, որ Նատերը կնոջ և նորընծա եպիսկոպոս Գրիգորի հետ գտնվում է Բաբերդում: Նատերի՝ 1358 թ. Բաբերդում գտնվելու փաստի վրա ուշադրություն է դարձրել Լևոն Խաչիկյանը՝ կարծելով, որ դա գուցե Ավետիսի թույլ տված շփոթմունքի արդյունք է: Վկայակոչելով Նատեր գրչի՝ 1359 թ. Սուրխաթում ընդօրինակած Տոնապատճառի հիշատակարանը՝ նա ենթադրում է, որ դժվար թե նախորդ տարի Բաբերդում եղած լիներ. «Հազիվ թե ձերունի գրիչը իր կյանքի մայրամուտին հանձն առներ այդքան երկար ու դժվարին ծովային ճամփորդություն՝ Ղրիմից գնալով Բաբերդ և կրկին այնտեղից վերադառնալով իր բնակավայրը՝ Սուրխաթ»²⁵: Կարծում ենք՝ այստեղ կասկածի տակ պետք է դնել ոչ թե Նատերի՝ Բաբերդում գտնվելու փաստը, այլ այն, որ դա 1358 թվականին էր: Խաչիկյանի իրավացի դիտարկմանը կարելի է հավելել նաև Նատերի հենց 1358 թ. Սուրխաթում ընդօրինակած

²³ http://www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=6&indexId=4&dt=FR_HY&query=%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%AB:

²⁴ ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, էջ 452 ծնթ.:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 436 ծնթ.:

Տարեգիրքը (Անկիր, 156)²⁶: Վերջինիս գրչուժյան հիշատակարանը փաստում է, որ 1358 թ. գրիչը Ղրիմում էր գտնվում. «Արդ, գրեցաւ ի թվականութեանս Հայոց Պէ. (1358), ձեռամբ մեղսամակարդ եւ անիմաստ գրչի՝ Նատեր մեղապարտի... ԶԲուրաստանն գրեցաւ յաշխարհս Հոնաց, եւ ի քաղաքն Ղրիմ»²⁷:

Ի դեպ, երբ ուշադրություն ենք դարձնում Նատերի 1358-1359 թթ. գրած հիշատակարաններին, նկատում ենք, որ դրանցում նա որևէ ակնարկ չի անում որդու ձեռնադրության մասին: Կարծում ենք՝ հազիվ թե այդ կարևոր իրադարձությունը, որը տոնական առիթ էր հատկապես ձեռնադրվողի ընտանիքի համար, Նատերը չհիշատակեր իր ձեռագրերում, ինչպես օրինակ դա անում է Ավետիսը: Ընդ որում, եթե ընդունենք, որ գուցե 1358 թ. հիշատակարանները գրելիս Գրիգոր որդին դեռևս չէր ձեռնադրվել, ապա նույնը, իհարկե, չենք կարող ասել 1359 թ. գրված հիշատակարանի վերաբերյալ: Այս և վերը քննված մի շարք հանգամանքներ մեզ թույլ են տալիս շատ քիչ հավանական համարել, որ Գրիգորը ձեռնադրվել է 1358 թ.:

Երբ Նատերի ընտանիքի՝ արդեն հայտնի կենսագրական փաստերը փորձում ենք համադրել 1358 թ. Գրիգորի ձեռնադրության հետ, մի շարք հակասություններ և անհամապատասխանություններ են առաջանում: Ընդ որում, բոլոր հակասությունները կապվում են ոչ թե այս կամ այն իրադարձության, այլ՝ 1358 թվականի հետ: Ըստ այդմ՝ կարելի է ենթադրել, որ խնդիրը Թիֆլիսի 2^ր 34 ձեռագրի թվականի հետ է կապված: Ուստի անդրադառնանք այդ ձեռագրի հիշատակարաններին՝ ձեռագրագիտական քննության միջոցով փորձելով բացել թնջուկը²⁸:

Ձեռագիրը պարունակում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան»-ը (1ա-150ա), այնուհետև գրչի ընդարձակ հիշատակարանն է (150բ-151բ), որից հետո՝ 152ա էջից սկսած Նարեկացու ներբողների ընդօրինակությունը²⁹:

Քննվող ձեռագրում ընդարձակ հիշատակարանի դիրքը որոշակի հարցեր է առաջացնում: Իհարկե տարբեր ձեռագրերում հիշատակարանների քանակը տարբեր է: Գրչի նախընտրությամբ, գուցե ստացողի պատվերով, նախօրինակ ձեռագրի նմանությամբ և այլ գործոններով պայմանավորված՝ ձեռագրի ամենատարբեր դիրքերում գրիչը կարող է փոքր հիշատակարաններ կամ հիշատակագրություններ թողնել՝ գրելով ընդօրինակվող նյութի յուրաքանչյուր միավորից հետո, լուսանցներում և այլն: Գրիչը նույն ազատությունը չունի «Փառք»-ով

²⁶ Բարգևն արձակից կաթողիկոս, Յուզակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, Հ^մ 156, էջ 771-778:

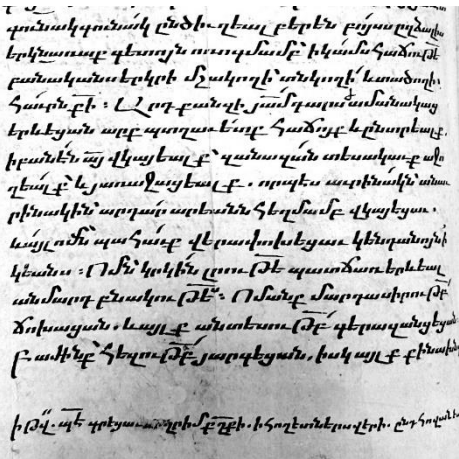
²⁷ Նույն տեղում, էջ 775-776:

²⁸ Ձեռագրագիտական տարբեր հարցերում խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Անի Առաքելյանին:

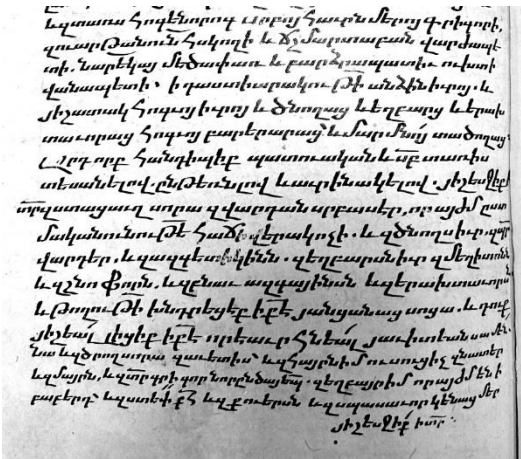
²⁹ Ձեռագրի մասին տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան, աշխ.՝ Պ. Խաչատրյանի և Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985, էջ 130-131:

հիշատակարան գրելիս: «Ընդարձակ հիշատակարանները հայերեն ձեռագրերում սովորաբար գրվել են վերջնամասում՝ հաջորդելով ընդօրինակված բնագրին»³⁰:

Թիֆլիսի ձեռագրում ընդարձակ կամ «Փառք»-ով հիշատակարանից զատ կան նաև մի քանի փոքրածավալ հիշատակարաններ՝ ստացողի մասին տեղեկություններով: Իսկ մեր խնդրո առարկա 1358 թ. արտահայտող հիշատակարանը գրված է նույն «Փառք»-ով հիշատակարանի էջերի ստորին լուսանցներում, առանձին շարագրանքով (նկ. 1). «Ի թվին Պէ. (1358) գրեցաւ ի Ղրիմ քաղաքի, ի Հողեաներս վերի, ընդ հովանեաւ Սուրբ խորանացս՝ Սրբոյն Սարգսի եւ այլ սրբոցս. խան Պերտին էր» (Թթ. 150բ-151ա):

Նկ. 1. Թիֆլիսի Հ^մ 34, 150բ

Նկ. 2. Թիֆլիսի Հ^մ 34, 151բ

Ինչպես երևում է, հիշատակարանի Պէ թվականը գրված է նույն գրչի ձեռքով, հետագայի լրացնողի կամ այլ ձեռք չէ, սակայն «Փառք»-ով հիշատակարանի համեմատ գրված է մանրատառ և պակաս սահուն ու թյամբ: Տպավորություն է, թե լրացված է:

Ուշագրություն դարձնենք ընդարձակ հիշատակարանի վերջին հատվածին (նկ. 2):

Հետաքրքրական է, որ Ավետիս գրիչը իր և ընտանիքի մասին տեղեկությունները՝ Գրիգոր եղբոր՝ նորընծա եպիսկոպոս լինելու և ծնողների հետ Բաբերդում գտնվելու մասին, մանրատառ գրով շարագրել է ընդարձակ հիշատակարանի վերջում: Գիրը, ի դեպ, նմանվում է վերը հիշատակված 150բ-1ա ստորին լուսանցներում գրված հիշատակարանի գրին: Տողերն անհամաչափ և թեք են, տառաչափերն ակնհայտ փոքր են հիշատակարանի տառերի չափից: Այդ

³⁰ Խ. Հարությունյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 2019, էջ 62:

ակնառու տարբերությունը մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ Ավետիս գրիչը այդ վերջին շորս սողը, ինչպես նաև 150թ-1ա ստորին լուսանցում գրված հիշատակարանը գրչությունից հետո է ավելացրել: Տպավորություն է ստեղծվում, որ գրիչն արդեն ավարտված հիշատակարանի վերջից լրացում է արել՝ ավելի մանրատառ գրով փորձելով տեղավորել իր և ընտանիքի մասին տեղեկությունները: Իսկ ի՞նչ նպատակով կարող էր դա անել:

Խնդիրը հնարավորինս պարզեցնելու նպատակով վերադառնանք Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանի դիրքին: Ընդհանրապես գրիչները, «Փառք»-ով հիշատակարան գրելով, ըստ էության «ազդարարում են» նաև աշխատանքի ավարտի մասին. «Փառքը» ավետում է ձեռագրի ավարտը³¹: Թիֆլիսի Հ^մ 34 ձեռագրի հիշատակարանը գրված է ոչ թե ձեռագրի վերջում, այլ Մատյանից հետո: Հիշատակարանի նման անկանոն դիրքն արդեն ենթադրել է տալիս, որ գրիչը սկզբնապես միայն Մատյանի ընդօրինակման պատվեր է ստացել՝ այն ամփոփելով ընդարձակ հիշատակարանով: Հետագայում գուցե իր ցանկությունը կամ ստացողի պատվերով ցանկացել է նոր նյութեր ևս ընդօրինակել՝ հիշատակարանում լրացումներ կատարելով:

Այստեղ կարծում ենք տեղին է ուշադրություն հրավիրել հիշատակարանում մի բառի գործածության վրա. «Ստացաւ եւ զտառս հոգեհորոց սրբոյ հաւրն մերոյ Գրիգորի՝ զուարթանուն հսկողի եւ ճշմարտաբան վարժապետի...» (թ. 151բ): Հիշատակագիրը ձեռագիրը «հոգեհորոց տառ» է անվանում. կարծում ենք՝ «հոգեհորոց» բառով գրիչը հենց Մատյանն է բնութագրում:

Ուշագրավ է, որ ընդարձակ հիշատակարանում գրված չէ ո՛չ ձեռագրի գրչության թվականը, ո՛չ Ավետիս գրչի անունը. վերջիններս լրացված հատվածներում են: Ստացվում է՝ այդ հիշատակարանային լրացումների կարիքը, ըստ էության, կար: Հաշվի առնելով թվական պարունակող և ընդարձակ հիշատակարանի վերջում լրացված հատվածի գրերի նմանությունը՝ ենթադրում ենք, որ երկուսն էլ գրիչը միաժամանակ է արել. գրչի մասին բացակայող տվյալը ավելացրել է վերջում՝ իր մասին տեղեկությունը լրացնելով ընտանեկան կարևոր գրվագի հիշատակումով, գրչության թվականն էլ՝ 150թ ստորին լուսանցում:

Բացի այդ, 1358 թվականը և Գրիգորի եպիսկոպոսության մասին ակնարկը նույն նախադասության և ոչ էլ նույն շարագրանքի մեջ չեն: Կարծում ենք՝ 1358 թ. պետք է ընկալել իբրև ձեռագրի, գուցե միայն Մատյանի ընդօրինակության թվական, որը գրիչը կարող էր լրացնել օրինակ 1362 թ. ձեռագրի ընդօրինակությունը շարունակելիս կամ հիշատակարանային վերջին լրացումները կատարե-

³¹ Ա. Մաքևոյան, «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները», Ա. Մաքևոյան, Աշխատություններ, Պատմաբանասիրական և ձեռագրագիտական ուսումնասիրություններ, կազմ. և խմբ.՝ Կարեն Մաթևոսյան, Երևան, 2022, էջ 110:

լիս: Նկատի ունենալով, որ հիշատակարանային լրացման մեջ Ավետիսը Գրիգորին «նորընծայ եպիսկոպոս» է անվանում, ենթադրվում է, որ Ավետիսն այն գրել է 1362 թ.՝ ձեռնադրույթյան նույն թվականին կամ մեկ տարի անց:

Եթե մեր ենթադրույթյան համաձայն Ավետիսը ձեռագիրը երկու նվագով է գրել, մեծ հավանականությամբ հիշատակարան է գրել նաև ձեռագրի վերջում, որտեղ գուցե նշել է «երկրորդ» գրչույթյան թվականը: Ձեռագիրը վերջից թերի է՝ ընկած թերթերով, և վերջին հիշատակարանի առկայությունը, ցավոք, ստուգել չենք կարող:

Հնարավոր է նաև մեկ այլ տարբերակ. 1358 թ. Ավետիսն ընդօրինակել է Մատյանը, այնուհետև 1362 թ. ստացող է հայտնվել, նյութի ընդօրինակությունը ամփոփել է ընդարձակ հիշատակարանով, այնուհետև գուցե նաև ստացողի խնդրանքով է շարունակել ընդօրինակել նաև Նարեկացու այլ նյութեր:

Եվ վերջապես, եթե նույնիսկ ձեռագրի ամբողջ նյութը ընդօրինակվել է 1358 թ., չի բացառվում, որ ինչ-որ պատճառով աշխատանքը ընդմիջվել է, ձեռագիրը շարունակել է մնալ գրչի ձեռքի տակ, և նա հնարավորություն է ունեցել 1362 թ. հիշատակարանային լրացումներ կատարել այնտեղ:

Ի վերջո, ենթադրությունները կարող են տարբեր լինել, որոնք մենք անում ենք եղած սակավ փաստերի հիման վրա: Բայց մի բան հստակ է. «Փառք»-ով հիշատակարանի վերջում շարադրված գրչի ընտանեկան կարևոր գրվագը մեզ թույլ է տալիս ձեռագրի եթե ոչ մի մասի, ապա գոնե հիշատակարանի մի մասի գրչույթյան թվականը որոշել: Կարծում ենք՝ ձեռագիրը երկու տարբեր թվականների արդյունք է՝ 1358 թ. և 1362 թ., որոնցից վերջինը վերաբերում է առնվազն հիշատակարանային լրացումներին:

Այսպիսով, Նատեր գրչի ընտանիքին վերաբերող մեր ունեցած մի շարք փաստերի համադրման և Թիֆլիսի Հ^ր 34 ձեռագրի ձեռագրագիտական քննության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ Նատերի որդի Գրիգորի՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրույթյան, հետևաբար նաև Նատերի՝ հայրենի Բաբերդ վերադառնալու առավել հավանական թվականը 1362 թ. է:

GOHAR CHATYAN

AN ATTEMPT TO CLARIFY AN IMPORTANT
FAMILY EPISODE
OF THE FAMOUS CRIMEAN SCRIBE NATER

Keywords: Crimea, scribe, manuscript, colophon, Baberd, family, date, biography.

One of the most important figures of the Armenian manuscript centre in Crimea was the famous scribe Nater, along with his family. Nater was already an experienced scribe when he migrated with his family from the Armenian province of Baberd to the Crimean city of Surkhat in the early 1340s. There, he continued his activities, teaching the art of writing to his sons and grandchildren as well.

Many colophons of manuscripts copied by the members of this family and containing details pertaining to them have come down to us. The article examines an important event in the history of Nater's family, the episcopal ordination of the scribe's youngest son Grigor, and attempts to clarify its date. It is concluded that the ordination did not take place in 1358, as previously supposed, but rather in 1362.

The establishment of such chronological details not only assists in defining the biography of a particular individual, but also allows us to better reconstruct the history of an entire milieu: in this case dates, places and many other circumstances relating to Armenian manuscript copying in Crimea.

ГОАР ЧАТЯН

ПОПЫТКА УТОЧНЕНИЯ ВАЖНОГО
ЭПИЗОДА В СЕМЬЕ
ИЗВЕСТНОГО КРЫМСКОГО ПИСЦА НАТЕРА

Ключевые слова: Крым, писец, рукопись, колофон, Баберд, семья, дата, биография.

Одним из важнейших действующих лиц армянского центра книгописания в Крыму был известный писец Натер со своей семьей.

Натер уже опытным писцом, в начале 40-е гг. XIV века вместе со своей семьей мигрирует из армянской провинции Баберд в крымский город Сурхат. Там он продолжает свою многогранную деятельность, обучая рукописному ис-

кусству своих сыновей и внуков. Сохранилось множество колофонов рукописей, переписанных членами этой семьи, содержащие подробности их биографий.

В статье рассмотрено важное для семьи событие – рукоположение младшего сына Натера, Григора, в епископы. Выясняется, что рукоположение имело место не в 1358 г., как предполагалось ранее, а скорее в 1362 г.

Подобные поправки очень важны не только для установления биографических деталей, но и часто способствуют уточнению даты, места и других обстоятельств копирования рукописей.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում
(աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական
օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդապարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»
աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիցյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ
միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու
ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր
մի գրվագի ճշգրտման փորձ 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական
հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների..... 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն ակրապատինը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ հաշկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկի Արաբյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարուխյան և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction)5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Нораванк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.....336

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/